

БИЛИМ БЕРҮҮ ТУТУМУН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО МАСЕЛЕСИ

Вопрос модернизации системы образования

The question of modernization of the education system

Аннотация. Макалада билим берүү системасын модернизациялоо көйгөйлөрү каралат. Билим берүүнү модернизациялоонун негизги максаты көрсөтүлгөн, ал билим берүү системасынын туруктуу өнүгүү механизмдин түзүүдөн, анын жеке адамдын, коомдун жана жалпы мамлекеттин муктаждыктарына жооп берүүсүнөн турат. Жогорку билим берүү системасынын кризисинин аспектилерин талданат. Мамлекеттердин өнүгүү стратегиясында билим берүүнүн мааниси көрсөтүлгөн, мында эффективдүү билим берүү системасынын калыптанышы жаңы коомдук мамилелерди түзүүгө өбөлгө түзөт. Буга байланыштуу билим берүүнү модернизациялоо - мамлекеттик саясаттын негизги багыттарынын бири.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы модернизации системы образования. Показана основная цель модернизации образования, заключающаяся в создании механизма устойчивого развития системы образования, ее соответствия потребностям личности, общества и государства в целом. Анализируются аспекты кризиса существующей системы высшего образования. Указано значение образования в стратегиях развития государств, где формирование эффективной системы образования способствует становлению новых общественных отношений. В этой связи модернизация образования - одно из основных направлений государственной политики.

Abstract. The article deals with the problems of modernization of the education system. The main goal of education modernization is shown, which consists in creating a mechanism for the sustainable development of the education system, its compliance with the needs of the individual, society and the state as a whole. The aspects of the crisis of the existing system of higher education are analyzed. The importance of education in the development strategies of states is indicated, where the formation of an effective education system contributes to the formation of new social relations. In this regard, the modernization of education is one of the main directions of state policy.

Урунттуу сөздөр: билим берүү, билим берүү системасы, модернизация, билим берүү системасынын кризиси, гуманитаризация, парадигма.

Ключевые слова: образование, система образования, модернизация, кризис образовательной системы, гуманитаризация, парадигма.

Key words: education, education system, modernization, crisis of the educational system, humanitarization, paradigm.

Заманбап коомдо көпчүлүк өлкөлөр, анын ичинде Кыргыз Республикасы, өнүгүү стратегиясында билимге чоң маани беришет. Натыйжалуу билим берүү тутуму жаңы коомдук мамилелерди калыптандыруунун фактору болуп калат. Ушуга байланыштуу билим берүүнү модернизациялоо биздин мамлекеттин саясатынын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Билим берүүнү модернизациялоонун негизги максаты - билим берүү тутумун туруктуу өнүктүрүүнүн, анын инсандын, коомдун жана жалпы мамлекеттин муктаждыктарына шайкеш келишинин механизмдин түзүү. Азыркы учурда, жогорку билим берүүнүн иштеп жаткан тутумунун кризиси толугу менен өзүн көрсөттү. Дүйнөлүк коомчулук тарабынан кризистин таанылышы өткөн кылымдын аягында Парижде ЮНЕСКОнун Жогорку Билим берүү боюнча Биринчи Дүйнөлүк Конференциясын өткөрүүгө түздөн-түз себеп болгон.

Кризистин маңызы университеттин студенттерин чоң маалымат агымына туруштук берүүгө даярдоонун натыйжасыздыгында. Бул көрүнүш “функционалдык сабатсыздык” деп

аталат. Ошондой эле, билим берүү тутумунун кризиси азыркы коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө араң туруштук бере алгандыгында. Бул кризистен чыгуу үчүн, белгилүү бир технологияны иштеп чыгууну талап кылган билим берүүнүн жаңы парадигмасына өтүү күтүлүүдө.

Жогорку билим берүүнүн жаңы идеологиясы төмөнкүлөргө негизделет: 1) фундаментализм; 2) когнитивдик бүтүндүк; 3) методологизм; 4) гуманитарлаштыруу.

Фундаментализм заманбап илимдеги акыркы жетишкендиктерге, илимий тилди билим берүү жана когнитивдик иш-аракеттердин тилине айлантууга багыт алат.

Когнитивдик бүтүндүккө жаңы концепцияларды жана теорияларды жогорку окуу жайларынын билим берүү программаларына киргизүү, жаратылыш таануу билим тутумундагы гуманитардык компонентти бекемдөө аркылуу жетишилет.

Методологизм принциби когнитивдик иш-аракеттер үчүн жаңы методикалык көрсөтмөлөрдү издөө көйгөйүнөн келип чыгат. Заманбап жогорку окуу жайларында ар кандай эмпирикалык жана теориялык билимдерди өздөштүрүүдөн таанып-билүү иш-аракетинин ар кандай методдорун өздөштүрүүгө өтүү жүрүүдө. Методологизм принциби келечектеги мугалимдердин билим иш-аракеттеринин жүрүшүндө чындыгында керектүү болгон маалыматты тандап алышы үчүн, алардын когнитивдик көзкарандысыздыгын өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

Жогорку билим берүүнүн жаңы парадигмасында аны гуманитарлаштырууга өзгөчө маани берилет. Жогорку билим берүүнү гуманитарлаштыруу бир нече көйгөйлөрдү козгойт: жогорку билим берүүнүн мазмунун трансформациялоо; келечектеги мугалимдин жана окутуучунун биргелешкен субъект-субъективдик иш-аракети негизги орундардын бирине дайындалган окуу процессинин өзү. В.А.Козыревдин айтымында, педагогикалык билим берүүнү гуманитарлаштыруу концепциясы жалпы жогорку билимди гуманитарлаштыруу идеясынан келип чыгат. Ал билим, биринчи кезекте, адамдын дүйнөдөгү жашоосунун маанисин ачып берүү көйгөйүн, анын дүйнөсү менен өз ара мамилесинин мүнөзүн жана жолдорун түшүнүү жолу менен чечиши керек экендигинен турат. Негизги максаты - заманбап гуманитардык парадигмадагы билим берүүнүн максаты - адамдын дүйнөдөгү ордун түшүнүү, аны менен өз ара аракеттенүү жолдорун өздөштүрүү. Акыр-аягы, биз билим берүүнү жеке баалуулук катары кабыл алуу жөнүндө сөз кылабыз. Ошол эле учурда, дүйнө менен өз ара аракеттенүүнүн ар кандай ыкмаларын өздөштүрүүнүн кеңейүү процессинде окуучунун инсандык сапатын байытуу, өркүндөтүү жүрөт.

Билим берүүнү гумандаштыруу идеясы аны ишке ашыруунун жалпы ыкмалары аркылуу да ачылат. Бул төмөнкүлөрдү билдирет:

- биринчиден, окутуунун мазмуну жана аны өздөштүрүү методикасы окуучулардын мурунку тажрыйбасын түшүнүүгө, алар үчүн өтө маанилүү болгон билим берүү муктаждыктарын канааттандырууга негизделгенде, билим берүү процессинин полисубъективдүү жана жеке чыгармачыл мүнөзүн ишке ашыруу;

- экинчиден, субъективдүү жаңы билимди, ошондой эле аны алуу жолдорун өздөштүрүү жана жаратуу процесси катары жекече билим берүү процессин куруу үчүн шарттарды түзүү.

Биздин оюбузча, билим берүүнү гуманитарлаштыруунун негизги багыттары болочок мугалимдердин чыгармачыл көзкарандысыздыгын активдештирүү, алардын жогорку кесиптик компетентүүлүгүн калыптандыруу, алар жайгашкан социалдык-маданий чөйрөнү этикалык жана эстетикалык көз караш менен кабыл алуу.

Педагогикалык билим берүүдөгү гуманитардык идеянын белгилүү бир өзгөчөлүгү бар, ал ушул идея кошумча индивидуалдык колоритке ээ болушунан турат. Башка адамдар менен өз ара аракеттенүү билимдин өзгөчө баалуулугу катары каралат, анын жүрүшүндө жеке өз ара байытуу жана өнүгүү жүрөт. Буга байланыштуу социалдык тажрыйбаны бир адамдан экинчисине которуу (берүү) процесси баалуулук-семантикалык жана технологиялык көз караштан алганда педагогикалык билим берүүдө өзгөчө түшүнүктү талап кылат. Башка сөз менен айтканда, бул жерде биз курчап турган дүйнөдөгү адамдын өзүн-өзү аныктоо процесси жөнүндө гана эмес, ошондой эле бул дүйнөдө же башка адамдын билимин аныктоо (биринчи кезекте, өнүгүү катары) процесси жөнүндө сөз кылабыз. Педагогикалык билим берүүдөгү эки процесстин жалпы маданий гана эмес, кесиптик боёктору дагы бар экендигин белгилей кетүү керек, анткени педагогикалык университеттерде жалпы гуманитардык багытына байланыштуу билим берүү процесси кесиптик өнүгүү процессинин курамдык бөлүгү болуп саналат [1].

Жогоруда баяндалгандардын баарынан, гуманисттик багыттагы билим берүүгө көңүл бурбастан, коомдун мындан аркы өнүгүүсү мүмкүн эмес экендиги аныкталат, анткени адам коомго канчалык баалуу болсо, коом дагы ошончолук гуманисттик болот.

Педагогика илиминде бул процесс билим берүүнү гумандаштыруунун негизги каражаты катары каралат. Бул эки кубулуш: “гумандаштыруу” жана “гуманитардаштыруу” илимий адабияттарда кеңири чагылдырылган, бирок дагы деле болсо ар кандай изилдөөчүлөр тарабынан бирдиктүү каралбай келет. Ушуга байланыштуу, С.В.Хомутцов [2] предметтин жана иштин терминологиялык алмаштырылышынан алыс болууга аракет жасоо керектигин баса белгилейт, бул көп учурда педагогикалык процессте семантикалык акценттин жылышына алып келет жана жогоруда айтылган багыттардын заманбап билим берүүнү өркүндөтүүдөгү маанисин жокко чыгарат. Орус сөздүктөрүндө латынча “homo” сөзү “адам” деп которулган. Андан келип чыккан humanus жана humanitas терминдери кээде “адамгерчилик” түшүнүгүнө окшош синоним сөздөр катары айтылып келет, бирок ар кандай семантикалык контексттерди бөлүп кароого болот.

Философиялык энциклопедиялык окуу куралында гуманизмдин төмөнкүдөй аныктамасын кездештиребиз: “Гуманизм (лат. humanus – адамгерчилик) – тарыхый жактан өзгөрүп турган көз караштардын системасы. Адам өз татыгын сактоого, эркиндикке, бакты-таалайга, өз жөндөмүн өрчүтүүгө акылуу; социалдык институттардын баасы адамдын жыргалчылыгы, теңчилик, адилеттик, адамгерчилик жаатын камсыз кылгандык менен ченелет” [3]. С.В.Хомутцовдун [4] айтымында, Кайра жаралуу доорунан берки “гуманизм” термини адам ааламдын борбору деп эсептелген антропоцентризмдин дүйнө таанымы менен байланыштуу болгон. Ушул өңүттөн алганда, бул концепция адамга кам көрүүгө, анын жашоосун өркүндөтүүгө умтулууга, анын муктаждыктарын канааттандырууну, инсандын эркин өнүгүүсүн, табигый каалоолорун жана жөндөмдөрүн камсыз кылууга негизделген адамдардын ортосундагы мамилелердин адеп-ахлак принцибин чагылдырат. Бул жагынан алганда, “адамгерчилик” түшүнүгү “инсан” түшүнүгүнө жакын, анын артыкчылыгы социалдык институттардын ишмердүүлүгүн баалоонун башкы критерийине айланат. Адамдын инсандыгына, анын ички дүйнөсүнө, кызыкчылыктарына, тилектерине, өзүн-өзү ишке ашырууга болгон мындай кызыгуу билим берүүнү гумандаштырууда, анын инсандыкка багытталган технологияларында чагылдырылат. Биринчи жолу “гуманитардык” сөзү “гуманитардык илимдер” деген сөз айкашында пайда болуп, Цицерон тарабынан латын тилинде айтылган.

Кийинчерээк “гуманитардаштыруу” термини бир нече мааниде колдонулган: “билим берүү”, “билимдүү”, “агартуу” катары, адамдын интеллектуалдык жетишкендиктерин да, андагы баарлашууда зарыл изгиликтин бар экендигин белгилеген түшүнүктөргө ылайык. Башында Европа өлкөлөрүнүн бир катар педагогикалык теорияларында “гуманитардык” термини адамды тарбиялоодо - анын белгилүү бир жогорку идеалдын образында жана окшоштугунда калыптанышына келгенде колдонулган [5]. А.С.Кравец [6], “гуманитардык” сөзү кийинчерээк өз предмети катары адам руханийлигинин белгилүү көрүнүштөрүнө ээ болгон илимдин (гуманитардык) комплексине берилгенин айтат, б.а. филология, этика, философия, тарых, маданият таануу, эстетика ж.б. Буга ылайык, бул илимдин өкүлдөрү гуманисттерден айырмаланып, гуманитардык деп атала башташкан, б.а. өз ишмердүүлүгүндө гуманисттик идеалдарга жетектелген адамдар (алардын ишинин мүнөзүнө кайдыгер).

Гуманитардык илимдер менен табигый илимдердин ортосундагы түп-тамырынан айырмачылыкты Баден неокантиялыктар мектеби өзгөчө күч менен баса белгилеген (айрыкча Г. Риккерт), табигый илимпоздор объективдүү объектилерди билишет жана алардын максаты жалпы, типтүү, универсалдуу сүрөттөө деп эсептешкен (т.а., жаратылыштын мыйзамдарын издөө), жана гуманитардык илимдер адамдын рухунун, субъективдүүлүгүнүн жана адам жашоосунун уникалдуулугунун көрүнүшүн изилдейт. Г.Риккерт гуманитардык изилдөөлөрдө адам жашоосунун баалуулуктары (маанилүү тарыхый окуялар, улуу инсандардын жашоосу, жаркыраган адабий чыгармалар ж.б.) алдыңкы планга чыккандыгын белгиледи. Гуманитардык жана табигый илимдердин мындай каршылыгын феноменологиялык герменевтиканын өкүлдөрү дагы колдоп, табигый илимде окуяларды (табиятты) түшүндүрүүгө умтулушаарын, ал эми гуманитардык чөйрөдө адам жашоосунун кубулуштарын түшүнүү гана мүмкүн экендигин белгилешти. С.В.Хомутцовдун [7] көз карашы боюнча, “гуманизм” жана “гуманитаризм” түшүнүктөрүн бөлүү принципалдуу мааниге ээ. Гуманизм - бул адамдын мыкты жеке сапаттарынын потенциалына кайрылуу - руханий толуктук, альтруизм, чыгармачыл ишмердүүлүк, жакшы ниет, өзүн-өзү башкаруу, татаал практикалык маселелерди чечүү жөндөмү ж.б. Ал жалпысынан айкын индивидуалды, гармониялуу өнүккөн руханий инсанды түзөт. Гуманитаризм болсо, баарынан мурда, маданиятта калыптанган жогорку идеалдарга, жалпы маданий баалуулук принциптерине кайрылууну көздөп, субъекттин аң-сезимин калыптандыруу үчүн иштелип чыккан жалпы маданий гуманитардык билимдин жана дисциплиналардын жыйындысын камтыйт. Биринчи учурда,

тарбиялоо (жеке) аспект басымдуулук кылат, экинчисинде – гумандуу инсанды калыптандыруу үчүн билим базасын камсыз кылган билим берүүчү (дисциплинардык) аспект.

Демек, “гуманитардык” термини айрым кесиптик кесиптерге карата колдонулат, анын максаты адамдын жүрүм-турумун, анын ички дүйнөсүн, руханий жашоосун, адамзат маданияты дүйнөсүн түшүнүү. А.С.Кравецтин [8] көз-карашы менен бөлүшүп, жогорудагы терминдердин негизин түзгөн жалпы Номо сөзү алардын семантикалык биримдигин көрсөтүп тургандыгын белгилөө зарыл деп эсептейбиз. Гуманитардык илимдер ар бир адамдын уникалдуулугун жана өзгөчөлүгүн ачып, гуманисттик идеалдарга кызмат кылганда гана өзүнүн баштапкы функциясын аткарат. С.В.Хомутцовдун айтымында, биздин оюбузча, кыйла адилеттүү, техногендик цивилизациянын гүлдөп турган мезгилинде, эки маданияттын (гуманитардык жана табигый илимдин) тирешүүсү эң жогорку чегине жетип, бүтүндөй коомдун руханий маданиятынын бүтүндүгүн гана эмес, ошондой эле адамдын ички дүйнөсүн эки мейкиндикке бөлөт. Билим берүүнү жалпыга гумандаштыруу тенденцияларында чагылдырылган кандайдыр бир маданий диалогду уюштуруу зарылдыгы келип чыкты. А.С.Кравец [9] билим берүүнү гумандаштыруу гуманисттик баалуулуктарга жана идеалдарга жооп берген билим берүүчү социалдык тутумду түзүүнү билдирет деп белгилейт. Билим берүүнү гуманитарлаштыруу - бул билим берүү программасын гуманитардык мазмун менен толтуруу же толуктоо, б.а. билим берүү процессине гуманитардык сабактардын циклин киргизүүнү камтыйт. Эгерде “билим берүүнү гумандаштыруу” кеңири мааниде коомдо гуманисттик идеалдарга жооп берген гумандуу билим берүү тутумун түзүүнү билдирсе, анда “билим берүүнү гуманитарлаштыруу” ЖОЖдо окутуунун окуу-методикалык мазмуну менен байланышкан. Албетте, гуманитарлаштыруу кесиптик блокко салыштырмалуу гуманитардык сабактардын маалыматтык мазмунун кеңейтүү милдети менен гана чектелип калбастыгын эске алуу керек, бирок, негизинен, алдыга коюлган максаттарга жооп бериши керек: келечектеги мугалимдерди гуманисттик баалуулуктар менен тааныштыруу окуу процессинин жана класстан тышкары формалардын чегинде. Ал кесиптик адистештирүү менен берилген инсандык бир өлчөмдүүлүктү, анын жарым-жартылайдыгын (өзгөчөлүгүн) жеңүүгө багытталган.

Ошентип, гуманитарлаштыруу - бул ар кандай адисти жалпы даярдоодо гуманитардык билимдин үлүшүнүн көбөйүшү, гуманитардык багытта даярдалган адистердин санынын көбөйүшү. Бул жерде маданият таануу, социология, тарых, алардын артыкчылыктуу жактарын таануу сыяктуу социалдык сабактарга басым жасап, билим берүү процессиндеги көп маданияттуу жана социалдык-гуманитардык компоненттердин көбөйүшү жөнүндө сөз болуп жатат. “Гуманитардуулук (адамды тарбиялоо) бул бир адам алган белгилүү бир билимдин жана көндүмдөрдүн жыйындысы катары гана эмес (анын ичинде адам жөнүндө билимди да камтыйт), гуманитардуулук - бул адамдын маданияттагы чыныгы өзүн-өзү аныктоо деңгээли” [10, 116-б.].

Демек, гуманитарлаштыруу - бул кесиптик билим берүүнүн кошумча жана зарыл компоненти. Ошондой эле, бул тар кесипкөйлүк менен чектелип калбай, келечектеги мугалимдерди цивилизациялуу дүйнөнүн руханий баалуулуктары менен тааныштыруу жолу. Азыркы учурда, жогорку билим берүүнү гуманитарлаштыруу маселеси өзгөчө курч турганда, негизги көңүл, биздин оюбузча, билим берүү процессинин алкагында гуманитарлаштыруу жана кесипкөйлөштүрүүнү шайкеш келтирүү маселесине бурулушу керек. Албетте, квалификациялуу адис кесипкөйлүксүз калыптанбайт. Бирок гуманитарлаштырбастан толук кандуу инсан калыптанбайт. А.С.Кравецтин “адам кесиби аркылуу коомго функционалдык адаптациядан тышкары, маданият мейкиндигине сиңип, анын маанисин жана баалуулуктарын өздөштүрүшү керек” деген пикирине толук кошулабыз. Бул өнүгүүдө, тагыраак айтканда, гуманитардык маданияттын маанилерин жана баалуулуктарын өздөштүрүү, адамдын руханий дүйнөсү, дүйнө таанымы, коомдогу ордун жана ролун түшүнүү калыптанат. Инсан - бул ар дайым маданиятта жана маданияттын негизинде калыптанган индивидуалдуулук. Кесип жеке адам үчүн адамдык мааниге ээ болот, анын артында өзү жогору турган жана баалуу нерсе ачылганда, тактап айтканда, маданияттын көп кырдуу жана карама-каршылыктуу дүйнөсүндө өзүнүн индивидуалдуулугун алуу. Билим берүү тармагындагы гуманизм, негизинен, маданият дүйнөсүндө инсандын өзүн-өзү көрсөтүүсүнө, анын эркин өзү аныктоосуна шарт түзүшү керек [11]. Т.М. Елканова жана Н.М. Чеджемова [12] билим берүүнү гуманитарлаштыруу жолу менен билим берүүнүн мазмунунун жалпы маданий компоненттерин артыкчылыктуу өнүктүрүүгө багытталган иш-чаралардын тутумун түшүнөт, билим берүүнү гуманитарлаштырууну мотивациялык жана баалоочу аспектилерге басым жасоо менен чындыкка бүтүндөй жеке мамиленин калыптанышын жана өнүгүшүн камсыз кылган багытталган педагогикалык процесс катары аныктоо, анда адистин алган

кесиптик билимин актуалдаштыруу нейтралдуу эмес, так айтылган моралдык, баалуулук, адеп-ахлак критерийлерине ылайык жүргүзүлөт.

С.В.Хомутцовдун [13] көз карашы менен макул болуп, биз билим берүүнү гуманитарлаштыруу татаал, көп кырдуу процесс, ал төмөнкүлөрдү камтыйт деген бүтүмгө келебиз: бардык окулган сабактардын жалпы гуманитардык компоненттеринин ролун жогорулатуу; жаратылыш таануу билимине гуманитардык мүнөздөгү материалдык компоненттерди, көйгөйлөрдү жана методдорду киргизүү; социалдык, гуманитардык жана антропологиялык дисциплиналардын, жеке баалуулуктун артыкчылыктуу багыттарынын көп маданияттуулукту күчөтүү; жаратылыштын, коомдун, адамдын жана маданияттын гармониясына умтулуп, ааламдын бүтүндүгүнүн идеяларына негизделген таанып-билүү иш-чараларын уюштуруу; адамдын дүйнө таанымынын жалпы маданий компоненттерин артыкчылыктуу өнүктүрүүгө, коомдук мамилелердин бардык чөйрөлөрүндө инсандын руханий жана адеп-ахлактык негиздерин калыптандырууга багытталган иш-чаралардын тутуму.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Козырев, В. А. Построение модели гуманитарной образовательной среды /В.А.Козырев.– Режимдоступа: <http://sci.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog7/a06.html>.
2. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
3. Философия. Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы редактор Ү.А. Асанов. – Бишкек, Мамалекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.
4. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
5. Хомутцова, Н.А. Подготовка студентов к преподаванию физики в условиях гуманитаризации школьного естественнонаучного образования / Н.А. Хомутцова // Совершенствование профессионально-методической подготовки студентов естественнонаучных специальностей в педвузах: материалы XXXVIII науч.-практ. конф. – Барнаул, 2005. – С.109–112.
6. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
7. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. – Барнаул, 2004. – 180 с.
8. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
9. Ошол эле жерде.
10. Наливайко, Н.В. Философия образования как объект комплексного исследования: монография / Н.В. Наливайко, В.И. Паршиков. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2002.
11. Кравец, А.С. Гуманизация и гуманитаризация высшего образования / А.С. Кравец // Воронежский государственный университет. – Режим доступа: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/kravets2.htm>.
12. Елканова, Т.М. Гуманитаризация профессионального образования в компетентностно-ориентированной системе / Т.М. Елканова, Н.М. Чеджемова // Высшее образование сегодня. – 2010. – № 10. – С. 66–68.
13. Хомутцов, С.В. Духовность и духовные традиции / С. В. Хомутцов. –Барнаул, 2004. – 180 с.

***Рецензент: Ибраев К.Ш.** – философия илимдеринин кандидаты, Кыргызстан Эл аралык университетинин профессоруна милдетин аткаруучу*